

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗВ'ЯЗКИ У ВИВЧЕННІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДАВНІХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Ольга РАДУЛ (Кіровоград)

У статті аналізуються зв'язки археології і етнографії у вивченні давніх періодів виховання дітей. Показані приклади міждисциплінарних зв'язків у вивченні дитячих ігор та іграшок східних слов'ян.

В статье анализируются связи археологии и этнографии в изучении давних периодов воспитания детей. Показаны примеры междисциплинарных связей в изучении детских игр и игрушек восточных славян.

Ключові слова: виховання, давні слов'яни, археологія, етнографія, ігри, іграшки.

До давніх періодів вітчизняної історії виховання, зокрема VI–XIII ст., зверталось не так багато дослідників, оскільки існують певні труднощі у їх вивченні. Насамперед вони полягають у невеликій кількості писемних джерел. У давньоруських літописах, церковній літературі, повідомленнях іноземців про східних слов'ян лише побічно згадуються їх вірування, побут, обряди, спосіб життя, заняття тощо. Про виховання дітей, світ дитини взагалі не йдеться. Крім того, використовуючи давні тексти, треба постійно пам'ятати, що давньоруські літописи, а також інші літературні пам'ятки переважно писалися діячами церкви, внаслідок чого часто були досить суб'єктивними і тенденційними. Не покращували їх і наступні редакторські правки, під час яких ті чи ті частини тексту перероблялися з різних причин. Крім того, багато документів до нашого часу не дійшли, або збереглися фрагментарно.

Серед досліджень історії вітчизняного виховання давні періоди частково відображені в історичних розділах праць Є. І. Сявавко «Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку» (1974), «Українська етнопедагогіка» (2002), у праці С. Д. Бабишина «Школа та освіта Давньої Русі» (1973). Огляд засобів народного виховання здійснений в «Антологии Педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв.» (1985), укладеній С. Д. Бабишиным і Б. М. Мітноровим, та підручнику з історії педагогіки російської авторки Д. І. Латишиної (1998). Лише одне дисертаційне дослідження Т. В. Дяченко «Формування картини світу у дітей східних слов'ян (VI–XIII століття)» (2002) безпосередньо присвячене давньому періоду виховання в історії східнослов'янських народів.

Реконструвати картину виховання дітей східних слов'ян, світ дитини можна завдяки інтеграції різних наук, передусім археології і етнографії. Кооперація цих наук полягає насамперед у тому, що вони відтворюють історію народів, які не мають писемної традиції. Для цих дисциплін найважливішим джерелом є не письмові, а речові пам'ятки.

Ядром предметної галузі етнографії є традиційно-побутова культура. Саме в побутовій культурі безпосередньо зосереджені найбільш притаманні етносу властивості. При цьому акцентується увага на стійких компонентах побутової культури, що повторюються, тобто на традиційній культурі. В архаїчних суспільствах, в яких виробництво і споживання неподільні, вся культура є не тільки традиційною, а й побутовою, тому у безписемних народів етнографія вивчає усю культуру загалом: від способів ведення господарства до релігійних вірувань і мови. Більше того, через синкретизм суспільного життя, який властивий таким народам, в поле зору етнографів неминуче потрапляє й уся сфера їх соціального життя [2, 74–75, 204–210].

Археологія також вивчає пам'ятки матеріальної культури – залишки життєдіяльності людини, які охоплюють усе, що створене людиною, все, що слугувало їй за життя, й частково по смерті. Об'єктами досліджень археологів є поселення, на яких трапляється велика кількість різноманітних матеріалів, насамперед знарядь праці та побутових виробів, які розповідають про господарство і побут їх мешканців. Важливими речовими джерелами для вивчення культури, релігійних уявлень та суспільних відносин населення минулих епох є поховальні пам'ятки, які супроводжуються поховальним інвентарем. Він складається із знарядь праці і зброї, побутових і культових предметів, одягу і прикрас, жертвної їжі тощо, що зумовлене віруваннями у загробне життя [14, 5–10].

Археологія і етнографія мають і певні особливості у вивченні пам'яток матеріальної культури. Етнографи досліджують не стільки пам'ятки, здобуті археологічними розкопками, стільки ті предмети матеріальної культури, які збереглися від минулого або побутують у момент вивчення. Археологи ж обмежуються переважно дослідженням пам'яток, здобутих внаслідок спеціальних розкопок і мають справу з фрагментами культури, яка існувала колись.

Ці особливості однотипних за суттю джерел етнографії і археології багато в чому й визначили їх тісну співпрацю. Досліджуючи питання етногенезу, етнографи постійно звертаються до матеріалів археології. Більше того, використовуючи археологічні джерела для розв'язання власних завдань, етнограф інколи виконує функції археолога. В свою чергу археологія для своїх реконструкцій, зокрема для визначення етнічної приналежності археологічних пам'яток, широко використовує дані етнографії.

Використання східнослов'янських етнографічних матеріалів у вивченні давніх періодів виховання вимагає врахування кількох особливостей:

1. Цінність етнографічних даних зменшується із наближенням до сучасності. Найвагомішими є записи, зроблені в дореформеній Російській імперії (до 1861 р.), бо саме вони містять найбільш архаїчні форми, які в подальшому забуваються. Пояснюється це, насамперед, низьким рівнем міграції сільського населення. Кріпосне право, що найдовше тривало на російських територіях (українці були покріпачені Катериною II у XVIII ст.), та відміна наприкінці XVIII ст. Юр'єва дня, яке давало право переходу селянам від одного поміщика до іншого, змушувало людей жити на одному місці тривалий час, що сприяло збереженості давніх народних уявлень.

2. Більш архаїчними за змістом є ті записи, які були зроблені в місцевостях, що найменше зазнали іноземного впливу, та віддалених від економічних центрів.

3. Переважна більшість центральних та південних українських земель, що були заселені слов'янами за часів раннього середньовіччя, після нашествия монголо-татар були спустошені і тривалий час називалися «диким полем». Відновлення життя тут починається з окремих поселень козаків у XVI–XVII ст., а масове – з XVIII ст., коли багато переселенців, причому не тільки українців, прийшли на ці території із власною культурою. Тому більш вагомими для відтворення виховання дітей у давні періоди вітчизняної історії є ті етнографічні матеріали, які зібрані у місцевостях з постійним проживанням населення – українського, білоруського, російського.

В розвитку вітчизняних етнографічних досліджень XIX ст. виділяється два етапи. Початковий (до середини XIX ст.) період представлений збірками любителів старовини, ентузіастів І. М. Снегирьова («Русские в своих пословицах», 1831–1834, «Русские простонародные праздники и суеверные обряды», 1837–1839), І. П. Сахарова («Сказания русского народа о семейной жизни своих предков», у 3 частинах, 1836–1837), О. В. Терещенка («Быт русского народа», у 4 частинах, 1848), М. О. Максимовича («Дни и месяцы украинского селянина», опубліковані 1856 р., однак матеріали були зібрані раніше).

Другий – період наукового збору матеріалів. Межею став 1847 рік, коли було створено Російське географічне товариство, яке почало свою діяльність із систематичного збору етнографічних матеріалів і з цією метою розробило спеціальну програму.

Вагомість етнографічних збірок XIX ст. для вивчення давнього способу життя і виховання, зокрема, полягає ще й у тому, що населення українського, білоруського і російського села було малограмотним. Писемних селян в українських губерніях на початку XX ст. було 4–9 % [7, 297].

Життя українських, російських та білоруських селян XIX століття, особливо першої його половини, мало чим відрізнялося від життя давнього слов'янина. Це підтвердили археологічні розкопки у Києві, зокрема пластів давньоруського періоду XI–XIII ст., проведені ще у другій половині XIX ст. Історик Микола Біляшівський, вражений подібністю давніх знахідок із сучасними йому предметами селянського побуту, на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця у 1891 р. зазначив це так: «... несмотря на столько прожитых веков, культура так мало продвинулась вперед. ...железные принадлежности жилья – гвозди разной величины, пробои, задвижки – они все по форме, величине,

способу употребления, совершенно такие же, как и теперь работают сельскими кузнецами и расходятся в крестьянской среде... Также точно сходны с теперешними произведениями... рук деревенского кузнеца [такие предметы] домашнего обихода, орудия и инструменты – ножи, ножницы, ножницы для стрижки овец и замки... Более всего обращает на себя внимание сходство посуды. ...амфоры и ...особого рода кувшины не сохранились в употреблении у местного народа, зато третий вид найденной посуды, именно обыкновенные горшки для варки пищи, живут и теперь в тех же нетронутых временем формах. Посуда, благодаря тому, что часто попадает с кладами, точно датированными (например, с монетами) дает возможность проследить и в последующее затем время, вплоть до наших дней, эту замечательную устойчивость типа» [1, 105–108]. Далі він звертає увагу на землеробські знаряддя праці, серед яких серпи, заступы, чересла майже аналогічні тим, що існували у другій половині XIX ст. Подібні й знаряддя рибальства – залізні і мідні крючки, ковальські інструменти – молотки, наковальні, напильники, столярні – долота, буравчики, стамески, рубанки, струги. Абсолютно тотожними були й інструменти для підрізання і вибирання меду, зокрема залізний прут, який з одного боку завершувався лопаткою, а з іншого – ножом. Не було різниці між вудилами і залізними кільцями і пряжками від збруї. Аналогічними були і ями для збереження різноманітних продуктів.

Вважаємо, що звернення до досліджень етнографів XIX ст., особливо першої половини, та їх сполучення із археологічними матеріалами у вивченні виховання дітей давніх слов'ян є можливим і доречним.

Наведемо конкретні приклади міждисциплінарних зв'язків археології і етнографії, зокрема у вивченні дитячих ігор та іграшок.

Зазначимо, що археологи зрідка акцентують увагу на речах, що стосуються життєдіяльності дитини. У звітах за наслідками археологічних розкопок зазвичай тільки констатується наявність дитячих речей чи іграшок серед інших матеріалів. Винятком є колективне дослідження «Новгородский сборник» (1982), присвячений 50-річчю розкопок середньовічного Новгорода, в якому дві сторінки виділено описанню знайденим дитячим іграшкам.

Однією з найдавніших дитячих ігор східних слов'ян є гра в бабки. Суть гри полягала у вибиванні за правилами певних фігур. Для гри використовували кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашньої худоби (корів, овець, свиней тощо), а також астрагали овець, кіз, корів, рідше диких тварин (оленів, козуль). Битками для гри, зазвичай, слугували ті самі кістки, які спеціально оброблялися.

Гральні астрагали виявлені на всій території Давньої Русі – на місцях поселень, у житлових будинках та похованнях, які належали різним верствам тогочасного населення. Їх знахідки відомі у слов'янських поселеннях більш раннього часу і пізніше в давньоруських містах.

Підтвердженням існування гри в бабки у дітей давніх слов'ян може служити дитяче поховання некрополя на Старокиївській горі, де серед речей, що супроводжували померлу дитину 6–8 років був і набір із 157 астрагалів вівці. Більшість з них не мали додаткової обробки, однак окремі екземпляри були залиті свинцем (битки) або мали прокреслені знаки. Один з астрагалів цього набору був маркований чотирьохпелюстковою розеткою, розміщеною у колі. Більше 100 гральних кісток, якими гралися діти було знайдено у 1871–1873 рр. археологом Д. Самоквасовим під час розкопок Чорної Могили у Чернігові. Битки, що належали до цього комплексу були з бронзи і також мали форму астрагала [10].

Гра в бабки збереглася упродовж віків. У XIX ст. існували й інші назви: в українців – «паці», у росіян – «козни», «лодижки», у білорусів – «казанце». І. П. Сахаров зазначав: «В русской семейной жизни эта игра занимает самое почетное место, и нет местечка, где бы она не существовала» [9, 174].

Етнографічні матеріали дозволяють відтворити різноманітні способи цієї гри. Так, П. В. Шейн наводить приклад гри в казанце у дітей Мінської губернії на межі XIX–XX ст. Для гри використовувалося близько 20 кісток з ніг вола. Кісточки розставлялися попарно в довгий ряд, після чого всі діти брали по кісточці й по черзі кидали їх в кроках двадцяти від постиавленого ряду кісток. Чия кісточка упаде далі за інших, той першим починав гру. Зробивши два кроки вперед, такий хлрпчик кидав свою кістку у поставлений ряд. Кількість кісток, вибитих з ряду, ставала його власністю [13, 195–196].

М. Сумцов також зазначає, що існувало багато видів гри в бабки. Одночасно могло грати двоє і більше дітей. В Чернігівській губернії грали в бабки навіть взимку на льоду річки [11, 639].

І. П. Сахаров наводить такі варіанти гри, що існували у першій половині XIX ст.: кон за кон, плочки, кудачек, об стінку, «у кону», городок [9, 174–175].

Знахідки археологів, документальні матеріали, історичні дослідження свідчать про існування високорозвиненого ремесла, передусім керамічного, у давніх слов'ян. Виготовлення іграшок, як вказує Б. А. Рибakov у найбільшому дослідженні з розвитку ремесла в Давній Русі, було окремою його складовою. («Ремесло Древней Руси», 1948, с. 355). Археологами виявлено кілька майстерень по виготовленню

іграшок на території Східної Європи, зокрема в Донецькому городищі поблизу Харкова, у давньому Новгороді.

До найдавніших керамічних іграшок відносять брязкальця – іграшки, що видають звук при струшуванні (російською мовою – „погремушка”). Вони були яйцеподібної форми або у вигляді пташок.

Простішими у виготовленні були різноманітні брязкальця, або торохкальця, гуркала, що виготовлялися із підручних матеріалів і до нашого часу не збереглися. Про них, зокрема повідомляє один із авторів журналу «Киевская Старина» з Чигирин, який не вказав своє прізвище, обмежившись ініціалами М. Г. Наприклад, торохтельце (торохтильце, таракотільце) на початку ХХ ст. робили для малих дітей із гусячого горла: «Така вона як хрящик, довга и дудочкою діло. За одного краю товща, а з другого тонча. Вкинуть у неї сухий горох – 2–3 горошинки. Тоді ту дудочку зігнуть у бублик, тай покладуть на комини, щоб зисохлась. Як засохнеться через день-два, тоді беруть у руки і тарахкотять». Інший вид «торохтёла» виготовляли із кабанячого пузиря. В ньому зав'язували дірочку і через очеретину (дудочку) вкидали кілька горошин. Після того, як пузир висихав, брали у руки за дудочку і торохтіли: «більші діти бігають, радіючи, що торохтять, а менші, сидячи торохтять» [4, 51–52].

У давніх слов'ян поширеними були глиняні свищики у вигляді різних тварин, в багатьох іграшках і дотепер зберігається свисток. Наші пращури вірили в магічну силу свисту, ними прагнули залякати або відігнати „злі сили”, закликати „добрі”. Часто свисток мав кілька отворів, що дозволяло грати примітивні мелодії.

У київській землі був знайдений глиняний свищик, який є найдавнішим зображенням полкана (Кітовраса, кентавра, людиноконя), образ якого зустрічається у лубочних картинках, в барельєфах на церковних стінах, в художньому фігурному посуді, а також до недавнього часу у північній російській іграшці з глини, зокрема каргопольській. Полкан зустрічається й у творах усної народної творчості – в билинах, народних казках, давньоруських повістях, в яких він в багатьох випадках функціонально уподібнюється з Юрієм Змієборцем [5, 64]. Не виключено, що у північні краї він міг потрапити з київських земель і зберегтися там, як і билини київського циклу, до нових і найновіших часів.

Етнографи ХІХ ст. звертають увагу на поширення глиняних свищиків у вигляді тварин – баранів, коників, пташок, собак та ін. у всіх східнослов'янських народів й описують спосіб їх виготовлення. Микола Сумцов зауважує, що простота свищиків говорить про їх давнє походження і подає таке їхнє описання: «Простейший вид свистулек такого рода есть подобие птицы без ног, полый внутри. В хвосте этой

птицы делают два отверстия, из коих одно, щелевидное, находится в самой середине хвоста, а другое недалеко от него снизу. Для извлечения звука из свистульки, хвост ее берут в рот и дуют. Чтобы разнообразить звук, проделывают еще два отверстия в спинке игрушки, которые во время свиста закрывают и открывают пальцами, по мере надобности» [11, 640]. Аналогічні описання подають Є. А. Покровский («Детские игры, преимущественно русские», М., 1895, с.76), а також М. Г. з Чигиринщини. Цей же автор повідомляє про різноманітні пишала із підручних матеріалів – дерева, мишію, з жита, з листка [4, 91–94]. Вірогідно аналогічні іграшки робилися й дітьми давніх слов'ян, однак, зрозуміло, що до наших днів вони не збереглися.

За свіденнями археологів малі діти давніх слов'ян полюбили ігри з м'ячем – шкіряним чи дерев'яним. М'ячі зі шкіри набивали кострицею, мохом або клоччям. Тільки в стародавньому Новгороді археологами виявлено цілих або у фрагментах 250 таких м'ячів [6, 84]. Аналогічні знахідки маємо зі Старої Руси, Берестя.

Дерев'яними м'ячами грали в шар-мазло – гру, дещо схожу на сучасний хокей: м'яч заганяли в земляну лунку спеціальною клюшкою. На поширеність цієї гри також вказують матеріали археологічних розкопок: в Новгороді дерев'яних кульок знайдено більше 200 [6, 87]; шари-мазло, датовані XI–XII ст., виявлені і в стародавньому Звенигороді Львівської області [8, 352].

За даними етнографів, дерев'яний м'яч ганяли діти і на початку XX ст. П. В. Шейн, вивчаючи побут білорусів, описує гру, в якій беруть участь дві команди. Групи дітей стають навпроти з палками в руках. Один з учасників першої групи щосили кидає по землі дерев'яну кулю в напрямку до іншої групи. Ці учасники зупиняють палкою кулю, що котиться, не допускаючи її руху далі. З того місця, де зупинилася куля, вони котять її до першої групи так, щоб вона випередила їх. Перша ж група намагається притримати її і знову штовхає дерев'яний м'яч у протилежний бік і т.д. Перемагає та група, яка, відштовхуючи іншу, посідає початкове місце суперників [13, 204–205]. Можливо, схожа гра з м'ячем побутувала й у дітей давніх східних слов'ян.

Археологічні матеріали з Новгорода засвідчують, що поширеною грою хлопчиків була їзда верхи на конях-скакалках – довгих палках, яка з одного кінця завершувалася пласкою чи об'ємною фігурою коня з вуздечкою. Ймовірно, такі іграшки виготовлялися ремісниками. Ігри з палками-конями були популярною розвагою дітей, переважно хлопчиків, і в першій половині XIX ст. [12].

Серед технічних іграшок дітей давніх східних слов'ян перше місце посідає дзига-кубарь. Їх тільки в давньому Новгороді знайдено більше 800. Запускали кубарь за допомогою мотузки, підхльостуючи потім

батоном [6, 84]. Про аналогічну іграшку у дітей росіян повідомляє О. В. Терещенко: «Продолговатая деревянная шишка с деревянным шпилем или костяная с таким же шпилем, называется волчком. Намотав шнурочек на шпиль, вкладывают его в просверленную на деревянной лопатке дыру; потом дергают за конец шнурочка, выпущенного из-под шпиля, и пускают волчок по ровному месту, но более всего по деревянному полу. Выпущенный волчок делает прыжки, свистит и гудит. ... В других местах волчок называется кубарем, которым также играют, как волчком» [12, ч.I].

Подібні іграшки існували й в українських землях на початку ХХ ст. Дзигу-веретено описує М. Г. Подамо це описання так, як надруковано у журналі «Киевская старина»: «Выробыть з дощечки колесце – у края воно тонче, а до середини усе товще робиться, щоб міцніше і легше воно було. Як раз посередині колесця видовбують дірочку – краще як вугласта буде, бо не так швидко в їй стане повертатися веретено. У цю дірку й уроблюють таку палычку, чисто, як веретено: з одного краю тонча и все товще іде аж до другого кінця, а при самому кінці закругляється другий край край і трошки стончується. Саме де найтовщи, там приміряється до дірки і щільно припускається у колесці на самим товщим місці і приплішується міцно, щоб не спадало. Після цього узять між долоні довший край, здавить добренько долонями і потягти одну уперед, а другу назад; тільки швидко потягти долоні і пустити дзигу до долу, або на піл, чи й на стіл, ... то дзига тоді закрутиться дуже, стане на місці і вертиться собі, та гуде на всю хату...» [4, 59].

Запускали давні малі новгородці вертушку-вертеницю – дерев'яну іграшку з крилами, яка оберталася, що нагадує сучасний пропелер. Археологами під час розкопок давнього Новгорода виявлено 12 таких вертушок [6, 84]. Схожі на пропелер різноманітні іграшки «млинок» в українських дітей початку ХХ ст. описує М. Г. [4, 64 – 68].

Дівчатка ж звичайно гралися ляльками, хоча дослідники вважають, що лялька стала іграшкою відносно недавно. Найдавніші ляльки переважно обрядові, їх зображення уособлювали духів і божества, виконували функції талісманів і оберегів, виступали як символи в ритуальних іграх і уявленнях, а також були засобом передачі дітям релігійних вірувань і залучення до традиційної культури народу.

Перші ляльки-іграшки часто не мали обличчя. Згідно традицій людське обличчя, навіть ледве позначене, заслуговувало на особливу повагу, тому гратися з таким зображенням заборонялося. В зв'язку з цим, діти або їх батьки виготовляли іграшки-ляльки із соломи, ганчір'я (звичайно, до нашого часу вони не збереглися), що підтверджене етнографічними дослідженнями різних народів світу [3, 5–9, 152–179]. О. Терещенко говорить про виготовлення батьками ляльок із дерева. І

сьогодні діти олюднують такі ляльки, адже дитяча гра побудована на властивій дитині здатності оживляти неживі речі й вірити в їх перевтілення.

Отже, міждисциплінарні зв'язки, передусім, археології і етнографії, на прикладі вивчення дитячих ігор та іграшок переконують, що можна реконструювати, хоча б у загальних рисах, картину виховання дітей східних слов'ян, світ дитини у давні періоди вітчизняної історії.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Беляшевский Н. Несколько слов переживаний в области внешней культуры / Н. Беляшевский // Киевская Старина, 1892. – т.37. – № 4. – С. 105–111.
2. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
3. Куклы мира [ред.группа: Е. Ананьева, Т. Евсеева]. – М.: Аванта+, 2005. – 184 с.
4. М. Г. Дытячи забавки та gry усяки. Зібрани по Чыгырынщини кыивскои губернии / М. Г. // Киевская Старина, 1904. – № 7–8. – Отд. 1. – С. 51–105.
5. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О. Найден. – К.: АртЕк. – 256 с.
6. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода / [под общей ред. Б. А. Колчина, В. Л. Янина]. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
7. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / Редколегія: М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін. – К.: Радянська школа, 1991. – 384 с.
8. Свешников И. К. Работы в Звенигороде / И. К. Свешников // Археологические открытия 1983 года / [отв.ред. Р. М. Мунчаев]. – М.: Наука, 1985. – 352–354.
9. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым: Сборник. – СПб.: Издательство А. С. Суворина, 1885. Переиздание. – М.: Художественная литература, 1989. – 398 с.
10. Сергеева М. С. До історії гри в бабки в Київській Русі / М. С. Сергеева // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 51–58.
11. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская Старина, 1889. – Т. 26. – № 9. – С. 631–652.
12. Терещенко А. В. Быт русского народа / А. В. Терещенко. – М., 1847 – 1848. Переиздание. – М.: Русская книга, 1999.
13. Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края / П. В.Шейн. – СПб.: Тип.императорской АН, 1902. – Т. III. – 535 с.
14. Шовкопляс І. Г. Основи археології : навч. посібник [для студ. іст.фак. університетів та педінститутів] / І. Г. Шовкопляс. – К.: Радянська школа, 1964. – 271 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Радул Ольга Сергіївна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: історія вітчизняної педагогіки.